

Original Research Article

महात्मा गांधींच्या शैक्षणिक तत्त्वज्ञानाची आजच्या सामाजिक आणि राष्ट्रीय जीवनात प्रासंगिकता

डॉ. बालाजी रंगनाथराव लाहोरकर

प्राचार्य, श्रीमती सिंधुताई जाधव कला व विज्ञान महाविद्यालय मेहकर जिल्हा: बुलडाणा ४४३३०१ महाराष्ट्र, भारत

Corresponding author E-mail: brlahorkar@gmail.com

Received: 14 October, 2023 | Accepted: 26 October, 2023 | Published: 27 October, 2023

सारांश

महात्मा गांधी हे महान राजकारणी आणि समाजसुधारक होते. त्यांना सर्व भारतीय राष्ट्रपिता महात्मा गांधी म्हणून ओळखतात. महात्मा गांधींनी शैक्षणिक क्षेत्रात अतुलनीय असे योगदान दिले आहे. शिक्षणातून मुलांच्या सर्वांगीण विकासाचा सिद्धांत त्यांनी मांडला. मानवाच्या हृदयाचे प्रशिक्षण आणि चारित्र्य घडवण्यावरही त्यांनी भर दिला. कृतीतून शिकणे हे महात्मा गांधीजींचे शिक्षणाचे मार्गदर्शक तत्व होते. त्यांनी आफ्रिकेत केलेले शैक्षणिक प्रयोग पुढे साबरमती आणि भारतातील सेवाग्राम येथे सुरू ठेवले. मे १९१५मध्ये त्यांनी साबरमती आश्रमाची स्थापना केली. महात्मा गांधीजींनी एप्रिल 1935 मध्ये वर्धा जवळ सेवाग्राम आश्रमाची स्थापना केली. या आश्रमात त्यांनी आपल्या नवीन शिक्षण पद्धतीची अभिनव कल्पना मांडली जी सामान्यतः "बुनियादी शिक्षा" किंवा मूलभूत शिक्षण पद्धती म्हणून ओळखली जाते. मूलभूत शिक्षण योजना ही म.गांधीजींनी तयार केलेली शिक्षणाची योजना आहे आणि ती त्यांच्या एकूण शैक्षणिक तत्त्वज्ञानाचा एक भाग आहे.

प्रस्तावना

महात्मा गांधीजी, महान विचारवंत आणि शैक्षणिक सुधारक, शिक्षणाला सामाजिक विकास आणि सामाजिक पुनर्रचनेसाठी एक शक्तिशाली शक्ती मानत असत. महात्मा गांधींच्या मते, शिक्षण ही एक अशी क्रिया आहे जी केवळ सामाजिक प्रगतीसाठीच नाही तर नैतिक, राजकीय आणि आर्थिक विकासासाठीही अत्यंत आवश्यक आहे. महात्मा गांधींना सत्य, अहिंसा, न्याय, समता आणि विश्वबंधुत्वावर आधारित नवा समाज निर्माण करायचा होता. सार्वभौमिक अनिवार्य शिक्षणावरील त्यांचा विश्वास, मातृभाषेवर भर देणारे एक तत्त्वज्ञान आहे. महात्मा गांधीजींच्या शैक्षणिक

तत्त्वांचा सखोल अभ्यास केल्यास त्यांच्या शैक्षणिक विचारांचा एक भक्कम तात्विक तसेच समाजशास्त्रीय पाया ज्ञात होईल.

उद्दिष्टे

प्रस्तुत निबंधाचे उद्दिष्ट प्रचलित शिक्षणाची उद्दिष्टे आणि महात्मा गांधींच्या शैक्षणिक तत्त्वज्ञानाच्या मुख्य कल्पनांचा शोध घेणे आणि त्याचे वर्तमान काळातील परिणाम शोधणे.

गांधीवादी तत्त्वज्ञानात ठळकपणे दर्शविलेली शिक्षणाची उद्दिष्टे

एक आदर्शवादी आणि वास्तववादी असल्याने, गांधीजींनी शिक्षणाच्या अंतिम उद्दिष्टात आत्मसाक्षात्कार, अध्यात्मवाद आणि ईश्वराशी एकरूपता हे शिक्षणाचे अंतिम उद्दिष्ट मानले आहे. त्यांनी धार्मिक शिक्षणावर खूप भर दिला. शिक्षणाच्या तात्कालिक उद्दिष्टात गांधीजींनी उपयुक्ततावादी उद्दिष्ट, सांस्कृतिक उद्दिष्ट आणि व्यक्तिमत्वाचा सुसंवादी विकास, संपूर्ण जगण्याची तयारी, चारित्र्य निर्माण आणि चांगल्या नागरिकत्वाचे प्रशिक्षण यांचा समावेश केला. गांधीजींच्या शैक्षणिक तत्त्वज्ञानाचे मुख्य सिद्धांत असे नमूद केले जाऊ शकतात:

- मोफत आणि सक्तीचे प्राथमिक शिक्षण दिले जावे.
- शिक्षण हस्तकला केंद्रीत असावे.
- शिक्षण हे स्वावलंबी आणि स्वयंपूर्ण असले पाहिजे.
- शिक्षण मातृभाषेतून द्यायला हवे.

शिक्षणाचा अभ्यासक्रम

महात्मा गांधींनी दिलेल्या सल्ल्यानुसार शिक्षणाचा अभ्यासक्रम खालीलप्रमाणे नमूद केला जाऊ शकतो:

- शिक्षणाचा अभ्यासक्रम मुलांच्या वातावरणाशी संबंधित असावा. आपला भर आपला देश, आपले लोक, आपले जीवन आणि आपल्या भौतिक आणि सामाजिक वातावरणावर असायला हवे.
- मातृभाषेतून शिक्षण देण्यावर भर द्यावा.
- हस्तोद्योगाचा परिचय अभ्यासक्रमाचा अत्यावश्यक भाग म्हणून केला पाहिजे. शिक्षणाची संपूर्ण प्रक्रिया काही हस्तकलेच्या माध्यमातून दिली गेली पाहिजे. हस्तकला सादर करण्याचा उद्देश काही कारागीर निर्माण करणे हा नव्हता तर त्यांच्या शैक्षणिक मूल्याचा फायदा उठवणे हा होता.

अध्यापनाची पद्धत

गांधीजींनी शिक्षण हे काही फलदायी कामातून दिले पाहिजे असा सल्ला दिला. सर्व विषय काही कलाकुसरीच्या माध्यमातून शिकवले जातील. त्यांनी अध्यापन क्षेत्रात "कृतीतून शिकणे" या तत्त्वावर जोर दिला. त्यांच्या मतानुसार, शिक्षण प्रक्रिया ही प्रामुख्याने कृती केंद्रीत असते आणि सर्व प्रकारचे शिक्षण हस्तकला-आधारित कार्याद्वारे दिले जाते.

गांधीजींनीही परस्परसंबंधांच्या पद्धतीचा पुरस्कार केला. विविध शालेय विषयांचे अध्यापन सहसंबंधित ज्ञानाच्या स्वरूपात असावे. सर्व शिक्षण मातृभाषेतूनच दिले जावे, अशी त्यांची इच्छा होती.

मूलभूत शिक्षणाची संकल्पना

मूलभूत शिक्षण (बुनियादी शिक्षा) ही महात्मा गांधींनी मांडलेली शिक्षणाची योजना आहे, ज्याचा उद्देश भारतातील विद्यमान शिक्षण प्रणालीची पुनर्रचना आहे. शिक्षणाची ही योजना "नई तालीम" किंवा "वर्धा शिक्षण योजना" म्हणूनही ओळखली जाते.

व्यावहारिकदृष्ट्या, मूलभूत शिक्षण हे देशातील लोकांच्या सांस्कृतिक, सामाजिक, आध्यात्मिक आणि आर्थिक गरजांवर आधारित, महात्मा गांधींनी सांगितलेल्या शिक्षणाचे तत्त्वज्ञान आहे. गांधीजींचे मूलभूत शिक्षण ही खरोखरच "शिक्षणाची मूलभूत संकल्पना" होती कारण:

१. ते सरासरी मुलाने मिळवले जाणारे किमान शिक्षण प्रदान करण्याचा प्रयत्न करते.
२. त्याचा थेट संबंध मानवी जीवनाच्या मूलभूत इच्छांशी आहे.
३. हे प्रामुख्याने मुलांच्या मूलभूत गरजांशी संबंधित आहे.
४. हे मुलांच्या मूळ क्षमतांचा वापर करते.
५. त्याचा समाजाच्या मूलभूत व्यवसायांशी जवळचा संबंध आहे.

महात्मा गांधींच्या मूलभूत शिक्षण योजनेची वैशित्ये

१. ही योजना सहा ते चौदा वर्षे वयोगटातील सर्व मुलांसाठी मोफत आणि सक्तीच्या शिक्षणासाठी तयार करण्यात आली होती.
२. काही उद्देशपूर्ण आणि फलदायी उपक्रमांवर शिक्षण केंद्रांची ही योजना.
३. ही स्वयं-सहाय्यक शिक्षणाची योजना आहे.
४. महात्मा गांधींच्या मूलभूत शिक्षण योजनेचा उद्देश नवीन सहकारी शासन आणणे आहे.
५. शिक्षणाची ही योजना श्रमाच्या प्रतिष्ठेचे गुण, शिस्तीची तीव्र जाणीव आणि जबाबदारीची उत्तम जाणीव देते.
६. शिक्षणाच्या या योजनेने एकात्मिक अध्यापनाचे समर्थन केले.
७. मूलभूत शिक्षणाची योजना बालकाचा संपूर्ण विकास करून त्याच्या शरीराचा, मनाचा आणि आत्म्याच्या विकासाचा प्रयत्न करते.

शिक्षणाच्या गांधीवादी संकल्पनेमागील तत्त्वज्ञान

गांधीजींनी त्यांच्या जीवनाच्या तत्त्वज्ञानाच्या प्रकाशात त्यांची योजना किंवा शिक्षणाचे नियोजन विकसित केले. त्यांची शिक्षण योजना काही मूलभूत विचारांवर आधारित आहे. या कल्पना आहेत:

१. वर्गविहीन समाजाचा आदर्श.
२. सर्वांसाठी स्वातंत्र्य आणि समानता.
३. श्रमाची प्रतिष्ठा.
४. अहिंसक समाजव्यवस्था.
५. सामाजिक जबाबदारीच्या भावनेचा विकास.

गांधीजींच्या शैक्षणिक विचार आणि अभ्यासाच्या तत्त्वज्ञानाच्या आधाराचे विश्लेषण करून असे म्हणता येईल की गांधीवादी शिक्षणाचे तत्त्वज्ञान त्याच्या मांडणीत नैसर्गिक आहे, ध्येय आणि उद्दिष्टांमध्ये आदर्शवादी आहे आणि कार्यपद्धती आणि कार्यक्रमात व्यावहारिक आहे.

गांधीजींच्या शिक्षणाच्या संकल्पनेची सध्याची प्रासंगिकता

महात्मा गांधींचे शैक्षणिक तत्त्वज्ञान गांधीजींनी त्यांच्या जीवनकाळात विकसित केलेल्या सर्व कल्पनांचा संदर्भ देते. मुळात गांधीजींच्या शैक्षणिक तत्त्वज्ञानाचे सर्व सिद्धांत व्यावहारिक जीवनात आचरणात आणले जातात. गांधीजींनी आपल्या समाजव्यवस्थेत समानतेचा पुरस्कार केला. त्यांच्या मते "सर्वोदय" म्हणजेच अपवाद न करता सर्वांचे कल्याण हेच आपले ध्येय असले पाहिजे. आपल्या शैक्षणिक नियोजनात त्यांनी आपल्या समाजात समानतेच्या तत्त्वाला अधिक महत्त्व दिले.

गांधीजींनी मानवी समाजात शांततापूर्ण जीवन जगण्याचा पुरस्कार केला. त्यांच्या मते प्रत्येक विद्यार्थ्यांने मानवी नैतिकता ही संकल्पना शिकली पाहिजे कारण ती प्रत्येक समाजात वैयक्तिक आणि सामाजिक विकासासाठी आवश्यक आहे.

शिक्षणाच्या गांधीवादी तत्त्वज्ञानानुसार, सर्व शैक्षणिक संस्थांनी आपल्या विद्यार्थ्यांना सत्य स्वीकारण्यासाठी आणि त्यांच्या जीवनातील असत्याचा त्याग करण्यासाठी तयार केले पाहिजे. भारतासारख्या कोणत्याही विकसनशील सामाजिक व्यवस्थेमध्ये विकासाच्या दिशेने नियोजनबद्ध दृष्टिकोन स्वीकारला गेला पाहिजे जेथे शिक्षण हा सामाजिक-आर्थिक सुधारणेचा प्रमुख घटक मानला गेला पाहिजे.

गांधीजींनी त्यांच्या शिक्षणाबद्दलच्या विचारांचे वर्णन "जीवनासाठी शिक्षण, जीवनातून शिक्षण आणि आयुष्यभर शिक्षण" असे केले. गांधीजींच्या नवीन शैक्षणिक संकल्पनेत अंतर्भूत असलेली "सर्वोदय" ही मूळ कल्पनाही त्यांनी स्वीकारली. सत्य, प्रेम आणि अहिंसेवर आधारित समाजाच्या निर्मितीसाठी वैयक्तिक शुद्धता आणि निःस्वार्थ सेवेवर आधारित नवीन विचारसरणीसह विद्यार्थ्यांना प्रेरणा देण्याची प्रक्रिया महात्मा गांधींनी त्यांचे शिक्षण तत्त्वज्ञान वर्णन केले.

गांधीजींनी आपल्या शैक्षणिक सिद्धांतामध्ये ज्ञान आणि कार्य कधीही वेगळे करता कामा नये ही कल्पना प्रस्थापित केली. आजच्या समाजजीवनाचीही हीच मागणी आहे. सन १९३७ मध्ये गांधीजींनी शालेय शिक्षणाच्या व्यावसायिकीकरणाची शिफारस केली. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० मध्ये हा मुद्दा महत्त्वाचा मानला जात असल्याचे आपण पाहतो.

निष्कर्ष

थोडक्यात, गांधीवादी शिक्षणाचे तत्त्वज्ञान एकाच वेळी पारंपारिक आणि आधुनिक आहे. भारतीय संस्कृती आणि वारशात रुजलेल्या गांधीवादी शैक्षणिक तत्त्वज्ञानाच्या संकल्पनेने आपल्या देशाची नैतिक तत्त्वे प्रक्षेपित केली. त्याच्या शैक्षणिक उद्दिष्टांमध्ये आणि अभ्यासामध्ये पाश्चात्य पक्षपातीपणा नाही. गांधीजींच्या विचारांच्या बहुआयामी स्वरूपाने त्यांच्या शैक्षणिक कल्पनांना त्यांच्या काळाच्या पुढे ठेवले. गांधीजींनी त्यांच्या शैक्षणिक नियोजनाच्या प्रक्रियेत वर्तमान आणि आगामी समाजजीवनाच्या सर्व गरजा समाविष्ट केल्या. या सर्व बाबींमुळे शिक्षणाचे गांधीवादी तत्त्वज्ञान आजच्या सामाजिक आणि राष्ट्रीय जीवनात प्रासंगिक आहे.

संदर्भ सूची

१. <https://www.mkgandhi.org>
२. <https://infinitylearn.com>